

Pásztor János

A liturgikus tér teológiája

„... kivitt engem tágas helyre ...” (Zsolt 18,20)

Pásztor János református lelkész, a KRE HTK ny. egyetemi tanára, a Komáromi Református Teológia liturgikaprofesszora.

E zsoltár, több másikkal együtt Isten kegyelmes tettének nevezi az ember tágas térre állítását. Az egész zsoltár összefüggésében ez az esemény Isten szabadító tette, amely veszedelmek között, ellenségtől való fenyegetettség állapotában ment végbe. Mindez itt történik, a jelenvaló világban, ahol az Úr érkezésével megrendül a föld, amely Isten teremtése és szabadító munkájának színtere. Az ember felszabadulása pedig itt, ebben a világban, nem abból kiragadva, de az örökkévalóság — a természetfölötti — összefüggésében történik. Onnan szállt le az Úr (10. v.), kiragadta a zsoltárost a veszedelemből, de nem vette ki őt a világból. Itt dicséri az Urat szabadításáért, és szolgál neki, és ez a szolgálat mindörökké (*ad ólám*, Zsolt 18,51) tart. Úgy gondolom, amikor liturgikus térről beszélünk, ez a zsoltárvers helyes irányba igazít bennünket.

A liturgiában, amely Istennek való szolgálat, az Ő dicsőítése, nem szakadunk ki a világból, hanem itt — Szent Pál kifejezését használva — e jelenvaló, gonosz világban tapasztaljuk Isten szabadítását, és teszünk arról vallást. Az anyagi világ nem természeténél fogva gonosz, ahogy a gnosztikusok tanították. Isten jónak teremtette. Az Isten ellen lázadó ember hozott gonoszsgot a földre, tette az embereket Isten, egymás, a környezetük és végső fokon önmaguk ellenségévé. Isten azonban meghallotta zsoltáros Őt hívó kiáltását, és itt, ebben világban adott szabadulást és tágas teret a zsoltárosnak.

Isten dicsőítése itt, a jelenvaló világban történik, állandó kapcsolatban az örökkévalósággal. Ez a dinamikus feszültség élteti a liturgiát: itt, az Örökkévaló által teremtett földön szolgálunk a bennünket megszabadító Istennek, vele közösségben, amely az örökkévalóságba vezet bennünket.¹

Ebből a liturgikus tér értelmezésére és gyakorlatára nézve az alábbiakat kell figyelembe vennünk.

1. Beszéljen a liturgia — amely lényege szerint Isten teljes egzisztenciával való szolgálata — a teremtés és a megváltás egységéről! Ez történik a szent olvasmányokban, az elmélkedésekben és a teremtő és megváltó Istent dicsőítő szövegekben — énekben, zenében és a térben megvalósuló cselekményekben.

Ez nemcsak annyit jelent, hogy az Istentől teremtett dolgok, tárgyak a liturgiában fontos szerepet játszanak, hanem azt is, hogy Isten itt, a jelenvaló világban tesz bennünket a maga népévé, nemcsak anyagtan, hanem fizikai

¹ Az örökkévalóság, a transzcendencia s a tér megértésének modern kísérletei mutatják: napjainkban is vannak az Egyházon kívül is, akiket ez foglalkoztat. Gondolataikra, kritikájukra érdemes odafigyelni. Margaret Wertheim: *The Pearly Gates of Cyberspace. A History of Space from Dante to Internet*. London 2000.

létünkben is. Térre és anyagra ezért van szükség. Az 1Kor 10,3–4 szerint a manna és a fürjek, valamint a sziklából kifolyó víz anyagi mivoltában lelki táplálék, mert Isten Szentlelke adta azokat az igére figyelő népnek.

Ezért buzdítanak a zsoltaírok Istennek zeneszerszámokkal való dicsőítésére. A hangszer ugyanis az ember keze által megformált anyag, amelynek segítségével kifejezi Istent magasztaló gondolatait és érzéseit. A zenében az az egyik gyönyörűség, hogy benne a teremtett világ: mind az anyag, mind az ember egysége megmutatkozik Isten dicsőítésében és az emberek gazdagításában.²

A teremtésnek ez a komolyan vétele teszi szükségessé, hogy legyen szenthely: előbb sátor, majd épület, amely itt a földön, a földből vett anyagokból épül fel. A Templom az Ő jelenlétének és így Isten és népe találkozásának helye. A bejárat előtt ott van a bűn miatt emelt égőáldozati oltár, ahol állatok vérét ontják az emberek bűnéért. Ennek örök üzenete, hogy Isten jelenlétebe csak bűnvallással és bocsánatkéréssel lehet belépni. Ez változatlanul igaz az újszövetségi gyülekezetre nézve is. Krisztus meghalt és feltámadott. Állatok feláldozására nincs többé szükség, de Krisztus áldozatában bizakodva minden istentisztelet elején szükséges a bűnvallás.

A Szentélyben is vannak tárgyak. Ott az Úr teljes világosságát jelképező hétágú lámpának, a Tőle kapott kenyérnek, valamint a hálaáldozatnak (jó illatú füst, Zsolt 141,2) van helye.

Jelen van az Úr a szentélyben is, de a teljes, sűrített Jelenlét függöny mögött van a Szentek Szentjében, ahol az Úr trónuson ül a kérubok között, ahova az egész nép képviselőiben csak a főpap mehet be az engesztelés nagy ünnepén, áldozati vér védelme alatt. (2Móz 3,10; 3Móz 16,9–19; Zsid 9)

Az Úr Jézus Krisztus halálakor a Templom kárpitja kettéhasadt. (Mt 27,51) Megnyílt az út a keresztyén gyülekezet előtt a Szentek Szentjébe, a Teljes Jelenlétebe. A jelenlét hozzáférhető. Jelenlét ott van, ahol Krisztus megjelenik az ige és a Szentlélek által, ahol Őt hirdetik a szó és a tett egységében. Ezért nem szabad a Szentélyt és a Szentek Szentjét többé egymástól elválasztani: „Köztünk van a Szentek Szentje: / A híveknek ezt jelentse / Az ép, az ép Kárpit hasadása.”³

Nemcsak azért kell tehát az épület, hogy ne essen ránk az eső vagy a hó. Ugyanakkor fejeződjék ki mind az építészetben, mind a berendezésben, hogy itt, a jelenvaló világban a természetfölöttivel vagyunk kapcsolatban még a legszegényebb templomban is.⁴ A Jelenések könyvének látnoka a földön folyó liturgiát összekapcsolja a mennyeivel, melyek együtt alkotják az *Una Sancta Catholica Ecclesia* istentiszteletét.

Meglehetősen elterjedt —mindezzel szemben— a hellén dualizusból viszsamaradt vélekedés, mely szerint a Jn 4,20–24 a helyre vonatkozó ótestamenti kijelentéseket hatályon kívül helyezi. Ez azonban nem biblikus, hanem

² Ebben kifejeződik az a bibliai igazság, hogy Isten dicsőítése mindig meggazdagítja az embert.

³ Református Énekeskönyv (339. dics. 6.v.)

⁴ Afrikában gyakran szolgáltam deszkákból és bádogg hullámlemezekből összeácsolt, sufniszerű szentélyben.

platonista-dualista értelmezés. Ez utóbbi szerint a „lélekben” szó jelentése: nem testben, nem egy bizonyos helyen, hanem kizárólag a lélek mélyén, tehát nem „térben” történik Isten imádása. Eszerint nincs az istentiszteletnek szükség-szerűen helye, és nincs szüksége tárgyakra sem (vagyis anyagtalan). Textusunkban az igazi istentisztelet a Szentlélek által (*en pneumati*) valósul meg. Bármely helyen, ahol ketten vagy hárman összejönnek az Úr nevében (Mt 18,20), ott van az Úr, és a Szentlélek által —(*en pneumati*)— lehetséges Őt imádni.⁵

Az Exodus könyvében a sátor, Ezékielnél a fogság utáni templom elkészítésére vonatkozóan sok részletes utasításról olvasunk. Krisztusban a Teljesség eléré- zésével, a Tökéletes Áldozat egyszer s mindenkorra érvényes bemutatásával az áldozatok helyére és bemutatására vonatkozó részletek érvényüket veszítették. Hordoznak azonban olyan igazságokat, melyek a beteljesedés után még nagyobb hangsúllyal érvényesek.⁶ Ezért szükséges ezekből a leírásokból olyan vonatko- zásokat megfigyelni, melyek a fent említett elv —ti. hogy Krisztus a Szentlélek által a beteljesítő és a mérce— alapján maradandók és az újszövetségi gyüleke- zetnek is irányt mutatnak. Mivel a hely nem közömbös, a templom építésénél a hely kiválasztása és a külső és belső tér elrendezése is nagy jelentőségű.⁷

Az Egyház története során a hívők tartottak istentiszteleteket szükség szerint a legkülönbözőbb helyeken — mezőkön, katakombákban, folyóparton, ottho- nokban, börtönben, nádasokban, hajókon és repülőgépeken. De mihelyt meg- nyílt a lehetőség, istentisztelet céljára elkülönítettek, felszenteltek bizonyos he- lyeket; magánházak átriumát, templomokat, bazilikákat és székesegyházakat.

2. Az Isten népének első temploma sátor volt, mely együtt ment a vándorló néppel. Az Ószövetség egyik nagy Isten-tapasztalatból nyert üzenete, hogy Izrael Istene nincs helyhez kötve. A Templom —eredetileg a Sátor— az ÚR jelen- létének és így a Vele való találkozásnak a helye. Az Úr dicsősége (*kebod JHWH*) betöltötte a Szent Sátorat (2Móz 40,34–35), majd a Templomot (1Kir 8,11). Az „Úr dicsősége” kifejezésnek különös jelentősége van az Ótestamentumban. Isten alászáll, megmutatja magát és beragyogja a helyet. „Ez a Láthatatlan látható oldala.”⁸ Valójában a megtestesülés előrejelzése.⁹ Ennek teljességre jutása Krisz- tusban: „Láttuk az Ő dicsőségét ...” (Jn 1,14)

⁵ „Az «Isten Lélek» János szerint azt jelenti, hogy Isten az emberekkel csodálatosan bánik: nekik a Szent- leket és az újjászületést adja.” Siegfried Schulz: *Das Evangelium nach Johannes*. Göttingen 1975. NTD 4. 76.

⁶ Ennek részletei a Zsidókhoz írott levél 9–10 fejezeteiben.

⁷ Kenyában, a Kikuyu-földön a Kambui nevű közösség vénei misszionáriust hívtak, aki egy dombot választott ki templom és „parochia” építésére. Azt mondta, hogy onnan majd messze hang- zik az ének. A vének tiltakoztak mondván, hogy azon a dombon az el nem temettek lelke bolyong nyugtalanul, nem szabad őket megzavarni. Aki ott bármit épít, elpusztul. Erre a misszionárius: „Az Úr, aki engem küldött, győzött a bűn és a halál fölött.” Nagy nehezen megengedték neki az építést. Ma ezen a dombon egy szép nagy templom, iskola, árvaház és egyéb diakóniai intézetek állanak. A gyüle- kezetből 21 új gyülekezet nőtt ki. A domb körül minden nyáron ezrek jönnek össze missziói konfe- renciákra. E sorok írójának is volt része abban a kiváltságban, hogy ott prédikálhatott 15 000 hívőnek.

⁸ „Sie ist die sichtbare Seite des Unsichtbaren”, Th. C. Vriesen: *Theologie des Alten Testaments in Grundzügen*. Wageningen 1956. 211. Kol 1,15.

⁹ Jenni/Westermann: *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*. München 1971. I. 794–812.

Nemcsak a Sátor, hanem az Úr is vándorol Izráellel. A honfoglalás után megépül a kőtemplom, azt is betölti az Ő dicsősége, az is éppen úgy a találkozás helye, mint Salamon előtt a Sátor. Közöttük lakik az Úr! Amikor azonban a nép a templomot tisztátalanná tette, az Úr dicsősége eltávozott belőle (Ez 8,14–18; 10,18–11,16), és elment a foglyokat meglátogatni a babiloni fogolytáborba. Ott találkozott népével, és lett „szentélyükké”. (Ez 11,16) A templom elpusztult, de Izráel felátadásának (Ez 37) és az új életnek egyik lényeges ajándéka és jele az új templom. (Ez 40–47) A fogságban lévő Izráelnek adott kijelentés egyik legmegrázóbb eseménye éppen az volt, hogy az Örökkévaló megjelent Babilonban. Megszólította őket, és szent helyé lett az idegen föld, ahol először azt hitték, nem is lehet Istent dicsőíteni. (Zsolt 137,4)

Számára nincs idegen föld: az egész mindenség az Úré. (Zsolt 95,5; 137,4) Ez sem platói módon történt, mintha a templom épületének továbbra nem lenne jelentősége. Ezért kellett megépíteni az új templomot. Az események Isten szabadságát mutatták.

A kor népeinek vallási hiedelmeivel szemben az a tény, hogy Isten együtt vándorol népével, arra utal, hogy a liturgikus tér mozgásra is való. Ebben kifejezésre jut az, hogy Isten népének életében a liturgia földön való bemutatása nem jelent földhöz ragadtságot. Az Istent dicsőítő nép zarándok —úton járó— nép. Az úton dicsérik az Urat, Őfelé fordulunk, Vele találkozunk: és megyünk utána.

Ennek az eseménysorozatnak az is üzenete, hogy az Úr hajlandó magát —be látása szerinti ideig— odakapcsolni a térhez, annak egy sajátos helyéhez, a Templomhoz. Ez is aláhajlásának a jele. Ő, akit az egek egei nem képesek befogadni, a szent helyen lakik addig, ameddig azt ő jónak látja. Amikor a nép beszennyezi a templomot, az Úr azt ítéletesen sorsára hagyja.

Az újszövetségi istennépe életében is érvényes ez a dialektika. Az Úr jelenlétének helye a templom: „Szent e hely, légyenek szentek, kik e Házban megjelentek”,¹⁰ mert a Szentlélek által az Úr jelen van a gyülekezetben. Ott lehet találkozni Vele. Ugyanakkor ő nincs kötve az épülethez. A keresztény istentiszteleti hely is kerülhet és került is már sokszor ítélet alá. Templomunk belsejére és külsejére vigyázni szent kötelességünk.¹¹ Ez azonban nem elég: ennél is fontosabb az, hogy az istentiszteleten és a résztvevők életében —tehát a hétköznapok liturgiájában is— mi történik: tovább folyik-e benne az istentisztelet?

3. Nagyon sok egyházban van a templomnak olyan pontja —legyen az a szentélytartó, maga az oltár vagy a szószék—, mely az örökkévalóság felé mutat. A református felfogás szerint az Úr jelenléte azok—kettő, három vagy több—között valósul meg, akik az ő nevében jöttek össze. Így a gyülekezet cselekményeiben együtt adatik a jelenlét megtapasztalása. Azaz nem a szertartástól

¹⁰ Református Énekeskönyv 155. dics.

¹¹ „... tisztítsuk meg magunkat minden testi és ielki tisztátalanságtól ...!” (2Kor 7,1) A minden szóban a templomnak és környékének rendje és tisztasága is benne van. Ezek is üzenetet közvetítenek a településen. Beszélnek arról, hogy ez a nép szereti és tiszteli Istenét. Nem szabad a Jn 4,24 platonista-dualista értelmezésének ürügyével elhanyagolni a templom külsejét.

elkülönített kenyérben vagy a borban önmagában,¹² hanem a prédikáló, a hálaáldozatot bemutató és a Krisztus testét és véréát hordozó szent jegyek megtörésében, kiöntésében, elfogadásában, a Szentlélek által vezetett, az úrasztala és a szószék körüli szent mozgásban adatik ez a megtapasztalás, és nem egyszerűen az odatekintésben.¹³

A jelenlét megtapasztalásához kapcsolódó, de az Írás tanítása nélkül önmagukban álló tárgyakat és tevékenységeket a reformátorok veszélyesnek tartották. Ez magyarázza azt, hogy néhol —nem mindenütt, de pl. az ócsai középkori templomban— az úrasztalát és a szószéket a templom közepére helyezték. Így a gyülekezet körülveheti és ebben a térben jobban átélheti ezt a mozgást. Sok templomban megmaradt a szószék és az úrasztala a szentélyi részben. A gyülekezet előre vonulása a kommúnió közben ugyancsak része az ige és a Lélek által vezetett közösségi élménynek. Az már magyar sajátosság —elsősorban az ellenreformáció kemény korszakait befejező Türelmi Rendelet (1780) után épült sok, helyenként igen nagy templomban—, hogy az oldalra helyezett szószék s előtte az úrasztala pontosan ellenkező hatást ért el,¹⁴ ugyanis a lelkész a szemben lévő falat látja, és két oldalán van a gyülekezet. Kevés köztük a kapcsolattartás. A modern római katolikus templomok jórészt úgy épülnek, hogy a gyülekezet mintegy körülvézi az oltár és az ambó terét. Tulajdonképpen a régi templomokban előre hozott „szembeoltár” esetében is erről van szó. Az egyik, a mostani konferenciára készült témafőlvető dolgozat utal Ratzinger bíboros javaslatára: Ha „... ahol az oltár megfordításával a pap és a gyülekezet oltár-irányzéka megszűnik, legalább a kiemelt nagy kereszt töltsön be efféle szerepet.”

E dolgok kiértékelésénél vannak közöttünk teológiai különbségek, abban azonban bizonyonnyal egyetértünk, hogy a jelenlét megtapasztalására s a jövő felé való nyitottság kifejezésre a szavakon túl, a templom építészetében és magában a liturgiában is nem csupán szóbeli közlekedéssel, hanem térrel és a térben megjelenő szimbolikus tárgyak használatával is kifejezést kell adni.

4. Van két történet az Ószövetségben, amelyek más szempontból közelítik meg a térben való mozgás liturgiai jelentőségét. Az 1Sám 4–5 fejezetei szerint a hihetetlen mértékű züllés miatt Isten ítélete érte a korabeli Izráelben a társadalmat és a papságot is. Amikor ennek nyomán az első jelentős csatavesztés bekövetkezett, Isten akaratának böjttel és imával való keresése helyett megragadták a Szent Ládát, az Úr Trónusát, a Jelenlét szimbólumát, és mintegy eszközt elvitték a csatába. Úgy gondolták, az Úr hozzá van kötve a Ládához, és kénytelen lesz segíteni őket. Ugyanígy látták a filiszteusok is. Biztosak voltak abban,

¹² Ezen a ponton vannak látásbeli különbségeink: Hitünk szerint az Úr valóságos jelenléte ebben, az ige és a Lélek uralma alatti közösség liturgiájában valósul meg. A katolikus felfogás szerint a *praesentia* permanens.

¹³ Otto Hofius: „Abendmahl”, in Erwin Fahlbusch: *Taschenlexikon Religion und Theologie*. Göttingen 1971. Band 1. 7–10.

¹⁴ 1780 után az egyre erősödő racionalizmus nem értette a hit misztériumát. Ezzel felborult az úrvacsora és a prédikáció egyensúlya. A templomtér berendezésében ez úgy jelentkezett, hogy óriási, szépen díszített szószék alatt kicsiny, jelentéktelen úrasztalát helyeztek el.

hogy meg kell halniok, hiszen az Úr jön ellenük a csatában, de hősieken akartak meghalni. Mikor győztek, azt hitték, az Urat győzték le bálványistenük segítségével. A Láda jelenlétében azonban a Dágon isten szobra összetört.¹⁵

Századokkal később, a babiloni fogság kezdetén, az első csatavesztés után sem tartottak bűnbánatot, hanem még a templomot is gonosz tervek kovácsolására használták. (Ez 10–11) A már fogságban lévő Ezékiel látja, hogy az Úr Dicsősége elhagyja a Szentládát és a Templomot, és leszáll a nép közé, hogy egy ideig az Úr maga legyen a szentély. (Ez 11,16) Amikor Isten népe nem az Úr akarata szerint forog körülötte, akkor a templom ledől vagy megrongálódik, és az Úr az elhurcoltak után megy. (Ez 11,16) Így volt igazi istentisztelete a romániai munkatáborokban a római- és görögkatolikus és református lelkészeknek, ahogy együtt szenvedtek és imádkoztak. A bezárt hely tágas térré lett nekik.

5. Az Újtestamentumban Krisztus a Templom, mert „őbenne lakozik az istenség egész teljessége.” (Kol 2,9) Benne van az Istennel való találkozás lehetősége. Az ő népe is az Úr temploma, mert bennük lakik az Úr. Ugyanakkor a Krisztus-esemény: mind az Ő megtestesülése, mind népének vele való egyesülése itt, a jelenvaló világban, egy bizonyos térben, helyen, a templomban történik.

Szent Ágoston óta él az Egyházban az *ecclesia visibilis* és *invisibilis* közti különbségtétel. Ez azonban nem a Szentírásból, hanem a platonizmusból és annak későbbi válfajaiból származik. Az Egyház lényegéhez tartozik, hogy térben létezik, látható, tapintható. Ezért is szükséges a templom. Ugyanakkor tudjuk, hogy az Egyház valósága több, mint annak tapasztalható megnyilvánulásai: az Egyház titok hordozója. A római katolikus eucharisztikus liturgia mondata: „Íme, hitünk szent titka!” a lényegét fejezi ki. Itt vannak az elemek, amelyek a misztérium hordozói. Ami látható a liturgiában, annak erre a misztériumra kell mutatnia. Ezért is szükséges az úrvacsorához való alázatos közeledés, a mély tisztelet. Ehhez pedig nagy jelentősége van a szükséges a térnek.

A hely fontosságának teológiai alapjait egy amerikai református teológus így fogalmazza meg:

*A hely a teremtés jogánál fogva Isten tulajdona. Továbbá szerepe van, valahányszor kijelentés történik. Isten kijelentette magát és akaratát abban is, hogy milyen legyen a kert, s mi történjék abban: az élet fája és a jó és a gonosz tudásának fája a kert közepén volt (1Móz 2,9). A bűneset során és után azonban a tér a gonoszság közvetítésének eszköze lett ... Istentiszteletünkön Krisztusnak a gonosz feletti győzelmét ünnepeljük. Bár a tér még ma is lehet hamis gondolatok terjedésének helye, a keresztyén istentisztelet kifejezésre juttatja azt a reménységet, hogy az új égben és az új földön minden dolog helyreállíttatik, és az egész teremtett világ véglegesen és teljesen megszabadul.*¹⁶

¹⁵ E téma nagyszerű feldolgozása Walter Brueggemann: *Khabod Toward Home The Journey God's Glory*. Grand (Rapids MI) 2002.

¹⁶ Robert E. Webber: *Worship Old & New*. Grand (Rapids MI), Zondervan 1982. 151–152.